

# άστικοποίηση και πολεοδομική πολιτική στήν περιοχή Θεσσαλονίκης

του  
**Νίκου Καλογήρου**  
Αρχιτέκτονα-Πολεοδόμου

Τά προβλήματα που συνδέονται με την πρόσφατη άστικοποίηση του ελληνικού πληθυσμού έχουν έλθει σήμερα σε άμεση επικαιρότητα με τη συγκέντρωση του πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις και την «υποβάθμιση» του φυσικού περιβάλλοντος που προκαλείται από την ασύμμετρη ανάπτυξη των άστικών κέντρων σε σχέση με την ύπαιθρο. Στήν επισκόπηση της άστικοποίησης και της πολεοδομικής πολιτικής στην περιοχή της Θεσσαλονίκης που ακολουθεί, θα γίνει ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης σε μία μεγάλη ελληνική πόλη.

Αρχικά πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι όροι άστικοποίηση και πολεοδομική πολιτική νοούνται εδώ με την πλατειά τους έννοια. Η άστικοποίηση δεν νοείται μόνο σαν ποσοτική αύξηση του πληθυσμού της πόλης αλλά συνδέεται με την διαδικασία εξέλιξης της κοινωνικής δομής από την προβιομηχανική κοινωνία στις διάφορες μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού. Αντίστοιχα, η πολεοδομική πολιτική δεν είναι μόνο η σχεδιασμένη από τους τεχνικούς επέκταση ή αναδιάρθρωση της πόλης. Στήν πραγματικότητα η θέση που θα υποστηριχθεί εδώ είναι ότι η πολεοδομική πολιτική συνδέεται με μία σειρά από ιδεολογικούς, νομικούς και οικονομικούς μηχανισμούς που αντανακλούν την αντίθεση ανάμεσα στην κυρίαρχη κοινωνική τάξη και το σύνολο των κοινωνικών τάξεων που υπόκεινται στην κυριαρχία της. Ίσως εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ότι η όργανωση του χώρου δεν είναι απλά μία αντανάκλαση ή μία μονοδιάστατη άπεικόνιση της κοινωνικής δομής. Η σχέση ανάμεσα στη μορφή του χώρου και την κοινωνική δομή έχει ένα πολύπλοκο χαρακτήρα.

Γι' αυτό στη συνέχεια θα γίνει προσπάθεια να συνδεθούν οι γενικότερες θεωρητικές υποθέσεις με την επισκόπηση της πολεοδομικής εξέλιξης της Θεσσαλονίκης και να τονιστούν οι ιδιομορφίες που παρουσιάζονται στον συγκεκριμένο χώρο της πόλης.

## 1. κοινωνική μεταβολή και άστικοποίηση — ή πόλη ως τό 1912

Είναι φανερό ότι μία ανάλυση της πολεοδομικής πολιτικής που οδήγησε στη σημερινή μορφή της πόλης πρέπει να άρχισει από τό στάδιο της μετάβασης στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Η κλασική μαρξιστική ανάλυση έχει περιγράψει με άκρίβεια την μετάβαση προς τον καπιταλισμό στις αναπτυγμένες χώρες. Η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου στην πόλη προκαλεί τη μεταβολή της διαλεκτικής αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο. Στά πλαίσια του κεντρικού καπιταλισμού (Άγγλία) ή διαδικασία αυτή μπορεί να συνοψιστεί στα έπόμενα στάδια:

α) Συγκεντροποίηση της ιδιοκτησίας της άγρο-

τικῆς γῆς, ἔξοδος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἄνοδος τῆς παραγωγικότητος στή γεωργία συνδυασμένη μέ ἐπέκταση τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα, πού παρέχει τίς πρώτες ὕλες γιά τήν ἀνερχόμενη βιομηχανία.

β) Συγκέντρωση τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στήν πόλη μέ παράλληλη συσσώρευση τῶν ἐργατικῶν μαζῶν γύρω ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα. Ταυτόχρονα, συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου στίς ἀποικίες καί γέννηση τοῦ σύγχρονου τραπεζικοῦ συστήματος.

Φυσικά στόν ἑλλαδικό χώρο δέν μπορούμε νά μιλήσουμε γιά μιᾶ ἀνάλογη διαδικασία. Οἱ κύριες ὄψεις τῆς λειτουργίας τῆς προβιομηχανικῆς πόλης εἶναι ἡ συγκέντρωση τοῦ πλεονάματός τῆς ὑπαίθρου, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ διοικητικοῦ μηχανισμοῦ καί, στήν περίπτωση τῆς Θεσσαλονίκης, οἱ οικονομικές συνέπειες τοῦ μακρινοῦ ἐμπορίου<sup>1</sup> πού ἀκμάζει ἀπό τόν 18ο αἰώνα.

Στήν πραγματικότητα ἡ πόλη συγκεντρώνει μιᾶ σειρά ἀπό κεντρικές λειτουργίες ἐμπορικῆς καί διοικητικῆς φύσης, πού ὀδηγοῦν σέ μιᾶ ἱεράρχηση τῶν οἰκισμῶν μέσα στό χώρο, ὅπως εἰδεῖξαν οἱ ἐργασίες τῶν Christaller, Lösch καί πῶ πρόσφατα τοῦ Berry.<sup>2</sup> Ἄν οἱ ἀγορές καί τό λιανικό ἐμπόριο πρέπει νά θεωρηθοῦν σάν βάση τῆς ἀστικής συγκέντρωσης στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης, δέν ἀρκοῦν ὅμως γιά νά ἐξηγήσουν τή δημιουργία ἐνός πόλου ἀνάπτυξης στό βορειοελλαδικό χώρο. Τό ἐξαγωγικό ἐμπόριο μέ ἀφετηρία τό λιμάνι τῆς πόλης, ἡ στρατηγική τῆς θέσης καί ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἐξαρτημένης ἐκβιομηχάνισης στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι τά αἰτία τῆς ἀνάπτυξης τῆς σύγχρονης πόλης. Αὐτή ἡ «σύγχρονη» φάση τῆς ἀστικοποίησης θά ἐξεταστεῖ πῶ ἀναλυτικά στή συνέχεια.

Ἡ πόλη «ἐκτός τῶν τειχῶν» ἐμφανίζεται γύρω στά 1850. Ὁ πληθυσμός ἀπό 50.000 τό 1865 φτάνει στίς 90.000 τό 1880 καί στίς 120.000 τό 1895.<sup>3</sup> Ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ δέν ὀφείλεται μόνο στήν οικονομική «ἀπογεώωση» τῆς οικονομίας τῆς πόλης, ἀλλά μάλλον συνδέεται πῶ πολύ μέ τήν ἀποδιοργάνωση τῆς ἀγροτικῆς βιοτεχνίας, πού δέν εἶναι πῶ σέ θέση νά ἀνισταθεῖ στό συναγωνισμό τῆς βιομηχανικῆς Εὐρώπης. Ὁ ὀρεινός χώρος, πυκνοκατοικημένος κατά τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀρχίζει νά ἐγκαταλείπεται. Πρόκειται γιά μιᾶ μακρόχρονη διαδικασία οἰκολογι-

κῆς ἀποσύνθεσης, πού σχετίζεται μέ τήν μετάβαση πρὸς τόν καπιταλισμό. Ἡ τάση αὕτη, πού θά ἐπιταχυνθεῖ μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, συνεχίζεται ὡς σήμερα καί εἶναι μιᾶ ἀπό τίς πῶ ὅψεις ὄψεις τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στό χώρο τῆς πόλης καί τῆς ὑπαίθρου.

Στήν περίοδο πού ἐξετάζεται ἀρχίζει καί ἡ μαζική δεισδουσία τοῦ ξένου κεφαλαίου στόν μακεδονικό χώρο. Εἶναι φανερό ὅτι στό ἐπίπεδο τῆς πολεοδομικῆς πολιτικῆς ἡ ἐμπορικῆ καί βιομηχανικῆ ἀνάπτυξη σχετίζονται μέ ἔργα ὑποδομῆς καί ἐπικοινωνίας. Τά μεσαιωνικά κάρτρα πού περικλείουν τήν προβιομηχανική πόλη πέφτουν πρὸς τή μεριά τῆς θάλασσας ἀπό τό 1866, καί διαμορφώνεται ἡ προκυμαία. Ἡ πραγματικῆ ἐνδοχώρα τῆς πόλης ἐπεκτείνεται πρὸς τό θαλκωνικό χώρο μέσα ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Ἄξιου. Δέν εἶναι λοιπόν τυχαῖο ὅτι ἡ πρώτη σιδηροδρομικῆ σύνδεση τῆς Θεσσαλονίκης γίνεται μέ τά Σκόπια τό 1881 καί μέ τήν Εὐρώπη τό 1888. Ἡ κατασκευή χρηματοδοτεῖται ἀπό αὐστριακά κεφάλαια (Hirsch). Τό 1893 κατασκευάζεται ἡ σιδηροδρομικῆ γραμμῆ πρὸς τή Φλώρινα καί τό Μοναστήρι, καί τό 1896 ἡ Θεσσαλονικῆ συνδέεται μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ σύνδεση μέ τήν Ἀθήνα δέν θά γίνει πρῶν περάσων 20 χρόνια.<sup>4</sup>

Ἡ ἐνδιάφερα μελέτη τοῦ Κ. Μοσκόφ περιέχει πολλὰ στοιχεία γιά τήν οικονομική λειτουργία τῆς «μεταπρατικῆς πόλης». Μέσα σέ λιγότερο ἀπό 10 χρόνια ἀνάμεσα στό 1881 καί τό 1889, ἡ χωρητικότητα τῶν πλοίων πού περνοῦν ἀπό τό λιμάνι τῆς πόλης φτάνει ἀπό 425.016 τόννους στούς 1.467.517 τόννους. Ταυτόχρονα, ἐξαιτίας τῆς τεχνολογικῆς προόδου, αὐξάνεται σημαντικά ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμοπλοίων.

Τήν ἴδια περίοδο ἐμφανίζεται στήν πόλη τό σύγχρονο τραπεζικό κεφάλαιο. Στό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ὑπάρχουν πολλὰ ὑποκαταστήματα τραπεζῶν στήν Θεσσαλονικῆ, πού ἐλέγχονται κυρίως ἀπό τό ξένο κεφάλαιο.

Ἄλλα μιᾶ ἀπό τίς κύριες δραστηριότητες πού συνδέονται μέ τή δημιουργία ἐνός «πόλου ἀνάπτυξης», εἶναι ἡ ἐκβιομηχάνιση. Σύμφωνα μέ τήν θεωρία τῶν «πόλων ἀνάπτυξης»,<sup>5</sup> ἡ ἐμφάνισή τους ὀρίζεται σέ σχέση μ' ἕναν ἀφηρημένο οικονομικό χώρο. Ἐνας πόλος ἀνάπτυξης μπορεῖ νά εἶναι μιᾶ βιομηχανικῆ δραστηριότητα ἢ πῶ συχνά μιᾶ ὁμάδα βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων πού χαρακτηρίζονται ἀπό ἕνα δυναμισμό καί προκαλοῦν κατά συνέπεια ἕνα αἰξημένο ποσοστό ἀνάπτυξης.

1. Γιά τό ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης, βλῆτε Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII<sup>e</sup> siècle*, Paris, PUF, 1956.

2. Βλῆτε σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν θεωριῶν τῶν «κεντρικῶν τόπων», Brian J. L. Berry, *Géographie des marchés et du commerce de détail*, Paris, A. Colin, 1971, σελ. 109-133.

3. I. Τριανταφυλλίδης, *Χωροταξικῆ μελέτῆ Θεσσαλονίκης*, τόμος 5, σελ. 5, ἐκδόση Ἰπουργείου Δημοσίων Ἔργων, Θεσσαλονικῆ, 1966.

4. Τά παραπάνω στοιχεία προέρχονται ἀπό τίς μελέτες τῶν: Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονικῆ 1700-1912, τομῆ τῆς μεταπρατικῆς πόλης*, Ἀθήνα, Στοχαστίς, 1974, σελ. 63, καί I. Τριανταφυλλίδη, ὁ.π.

5. Γιά τούς πόλους ἀνάπτυξης, βλῆτε F. Perroux, *L' économie au XX<sup>e</sup> siècle*, Paris, PUF, 1961. J. Boudeville, *L' espace et les pôles de croissance*, Paris, PUF, 1968.

Στήν περιοχή της Θεσσαλονίκης ή βιομηχανία εμφανίζεται άργα και έχει άρχικα περιορισμένη σημασία. Το πρώτο βιομηχανικό κατάστημα, ένας ατμόμυλος, ιδρύεται το 1854 με γαλλικά κεφάλαια. Το 1873 ιδρύεται ο μεγάλος ατμόμυλος Άλλατίνι με δυνατότητα παραγωγής 10.000 τόννων άλευριού τό χρόνο. Ήδη τό 1884 υπάρχουν 22 βιομηχανικά καταστήματα. Στίς άρχές του 20ου αιώνα μία από τίς κύριες δραστηριότητες είναι ή επεξεργασία του καπνού, δραστηριότητα ήμχειροτεχνική, που δίνει δουλειά σέ 10.000 εργάτες.<sup>6</sup> Ή εκβιομηχάνιση της Θεσσαλονίκης είναι από τήν άρχή εξαρτημένη από τό ξένο κεφάλαιο και κατά συνέπεια δέν συνδέεται άμεσα με τίς τοπικές παραγωγικές δυνάμεις.

Στό σημείο αυτό θά εξεταστεί τό πώς προβάλλεται στην όργάνωση του χώρου ή οικονομική και τεχνολογική διαφοροποίηση που προκαλείται από τή μετάβαση πρós τόν καπιταλισμό.

Κατά τή διάρκεια της άργης μετάβασης πρós τόν περιφερειακό καπιταλισμό, που στην περιοχή της Θεσσαλονίκης επεκτείνεται και πέρα από τό τέλος του 19ου αιώνα, υπάρχει ένα πρόβλημα σχέσεων πόλης-υπαίθρου που συνδέεται με τήν προβληματική της άλληλεξάρτησης άνάμεσα σέ δύο άφορους τρόπους παραγωγής. Στην πραγματικότητα, ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνδέεται με τήν πόλη, ενώ στην ύπαιθρο εξακολουθεί νά επιζεί ό προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής που ήδη κυριαρχείται από τό άστικό κέντρο. Στην πραγματικότητα εξαφανίζεται βαθμιαία ό όμογενής χώρος που χαρακτηρίζει τίς γεωγραφικές περιοχές ως τήν εμφάνιση του νέου τρόπου παραγωγής. Ό όμογενής χώρος, όπως τόν όρίζει ό Bouderville,<sup>7</sup> αντίστοιχεί σ' έναν ισότροπο και συνεχή χώρο μέσα στον όποιο καθένα από τά μέρη που τόν συνθέτουν παρουσιάζει χαρακτηριστικά συγγενή με τά ύπόλοιπα. Στή θέση του εμφάνίζεται ό πολωμένος χώρος που όρίζεται, αντίθετα, σαν ένας έτερογενής χώρος ό όποιος άποτελείται από συμπληρωματικά μέρη που διατηρούν μεταξύ τους και σέ πώ μεγάλο βαθμό με τόν κυρίαρχο πόλο αύξημένες ανταλλαγές. Δυστυχώς ή άνάλυση του Bouderville παραμένει στά πλαίσια της νεοφιλελεύθερης οικονομίας και δέν μπορεί κατά συνέπεια νά διακρίνει τήν σχέση άνάμεσα στή μεταβολή της κοινωνικής δομής και στην εμφάνιση του πολωμένου χώρου.

Τά κύρια χαρακτηριστικά της άστικοποίησης στην περιοχή της Θεσσαλονίκης ως τή στιγμή της άπελευθέρωσης της πόλης, μπορούν νά συνομιστούν ως εξής:

1) Όργάνωση της ιεραρχίας της άγοράς σέ το-

πική και διεθνή κλίμακα με τήν άνάπτυξη του μακρινού έμπορίου.

2) Έξαρτημένη άνάπτυξη της βιομηχανίας με ταυτόχρονη συγκέντρωση του πληθυσμού στην πόλη. Άμεσα συνέπεια είναι ή δημιουργία μιάς έργατικής τάξης, που άρχίζει νά άποκτά ταξική συνείδηση και νά όργανώνεται γύρω από τήν σοσιαλιστική «Fédération» (1909) που πρόκειται νά παίξει σημαντικό ρόλο μέσα στο έργατικό κίνημα.

3) Όργάνωση του χρηματιστικού κεφαλαίου με τήν ίδρυση τών τραπεζικών όργανισμών, που έλέγχονται από τήν ξένη και τήν τοπική (μεταπρατική) άστική τάξη.

Ή άνάπτυξη της πόλης, όπως περιγράφηκε πίο πάνω, παρουσιάζει πολλές όμοιότητες με τήν έξαρτημένη άστικοποίηση<sup>8</sup> που συναντάται στίς υπανάπτυκτες χώρες. Παρόλα αυτά, υπάρχουν και χαρακτηριστικά άστικοποίησης ευρωπαϊκού τύπου που εύνοούνται από τό γεγονός ότι δέν υπάρχει άμεσα έξάρτηση άποικιακού χαρακτήρα. Στην Θεσσαλονική ή έξάρτηση διατηρεί ένα χαρακτηριστή έμπορικό-καπιταλιστικό μέσα από μία διαδικασία άνισης ανταλλαγής, που συνίσταται στην συσσώρευση κεφαλαίου στά καπιταλιστικά κέντρα με τήν προμήθεια άγροτικών προϊόντων και πρώτων ύλων σέ χαμηλές τιμές από τό χώρο της περιφέρειας. Στην έπόμενη φάση εμφανίζεται μία ιμπεριαλιστική βιομηχανική έξάρτηση, που εκφράζεται με τήν εμφάνιση κερδοσκοπικών επενδύσεων ξένου κεφαλαίου και τή δημιουργία τοπικής βιομηχανίας. Ή έξαρτημένη άστικοποίηση εκφράζει στην όργάνωση του χώρου τήν συγκεκριμένη άλληλεξάρτηση αυτών τών οικονομικών και πολιτικών σχέσεων.

## 2. ή πόλη μετά τήν άπελευθέρωση

Τή στιγμή της άπελευθέρωσης ή πόλη έχει 160.000 κατοίκους. Ή πρώτη έπίσημη έλληνική άπογραφή μάς δίνει τή φυλετική κατανομή του πληθυσμού: 39.000 Έλληνες, 60.000 Έβραίοι, 45.000 Μουσουλμάνοι και 10.000 άτομα από διάφορες άλλες φυλές. Ή Θεσσαλονική έχει επεκταθεί άρκετά έξω από τά τείχη, ιδιαίτερα πρós τό νοτιοανατολικό μέρος. Σ' αυτό συμβάλλει και ή έξάπλωση τών μέσων μαζικής μεταφοράς που λειτουργούν από τό 1893. Ή άστικοποίηση συγκεντρώνει τόν πληθυσμό γύρω από τήν πρώτη ήλεκτρική γραμμή τράμ πρós τήν περιοχή Άποθήκης (1907).

Τή διαδικασία της μεταβολής της δομής της πόλης έρχεται νά έπιταχύνει ένα τυχαίο γεγονός.

6. Κ. Μοσκόφ, ό.π.  
7. J. Bouderville, *Les espaces économiques*, Paris, PUF, 1961, σελ. 10-11.

8. Για τήν έξαρτημένη άστικοποίηση, βλέπε M. Castells, «L'urbanisation dependante en Amérique Latine», *Espaces et Société*, no 3, 1971, σελ. 55-63.

Τὸν Αὐγουστο τοῦ 1917, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλης, ξεσπᾶ ἡ μεγάλη πυρκαϊὰ στὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης, πού διαρκεῖ τρεῖς μέρες καί καταστρέφει ὀλοκληρωτικά τὸ κεντρικὸ τῆς τριῆμα, περιοχὴ 100 ἑκατῶν. Σύμφωνα μὲ ἐπίσημα στοιχεία, καταστρέφονται 4.300 κτίσματα καί μένουσιν ἄστεγοι 73.500 κάτοικοι.<sup>9</sup> Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἐξαφανίζεται ἡ παραδοσιακὴ Θεσσαλονικὴ, καί προκύπτει ἡ ἄμεση καί πιεστικὴ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν καί τῆ δημιουργία τῆς πόλης ἀπ' τὴν ἀρχή.

Ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1917 ἐπιταχύνει τὴν ἄσκηση μιᾶς ὀργανωμένης πολεοδομικῆς πολιτικῆς μὲ φορὰ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ὅπως ἀναφέρεται καί στὴν εἰσαγωγή αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ἡ πολεοδομικὴ πολιτικὴ συνδέεται μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ μηχανισμοὺς ἰδεολογικῆς, νομικῆς καί οικονομικῆς φύσης, πού προβάλλουν μὲ διαλεκτικὸ τρόπο τὴ διάθρῃση τῆς κοινωνικῆς δομῆς στὸ χῶρο. Ἄς δοῦμε λοιπὸν ἐντελῶς συνοπτικά τὸ κοινωνικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἄσκειται γιὰ πρώτη φορά ὁ πολεοδομικὸς σχεδιασμὸς στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

Παρά τοὺς συνεχεῖς πολέμους εἶναι μιὰ ἐποχὴ ἀνόδοιο τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης. Τὰ μέτρα γιὰ τὴν αἰχμὴση τῆς ἔθνικῆς παραγωγῆς δὲν λειτουργοῦν. Γίνονται μεγάλα δημόσια ἔργα, κατασκευάζονται δρόμοι, διαρρυθμίζεται λιμάνια. Ἡ πυρκαϊὰ τοῦ 1917 δίνει τὴν εὐκαιρία στὴν κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου, πού εκπροσωπεῖ τὴν ἀνερχόμενη ἀστικὴ τάξη, νὰ προχωρήσει στὴν πρώτη θεσμοποιημένη διευθέτηση τοῦ χώρου στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης.

Σχηματίζεται μιὰ ομάδα Ἑλλήνων τεχνικῶν μὲ ἐπικεφαλὴ τὸν Γάλλο ἀρχιτέκτονα-πολεοδόμο Ernest Hébrard καί τὸν Ἀγγλο πολεοδόμο Thomas Mawson. Ἡ μετὰ κληση τῶν ξένων εἰδικῶν δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπληξη, γιὰτι καί τὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων τεχνικῶν τῆς ἐποχῆς ἦταν ἴσως χαμηλὸ καί γιὰτι ἡ παρουσία τους δείχνει μιὰ τάση ἐξάρτησης στὸν πολιτικιστικὸ τομέα τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης ἀπὸ τὰ «φωτισμένα» κέντρα τῆς Δύσης.

Ὁ Ernest Hébrard εἶναι ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικούς ἀρχιτέκτονες-πολεοδόμους τῆς ἐποχῆς, καί τὸ ὄνομα του συνδέεται μὲ τὴν ἱστορία τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καί πολεοδομίας.<sup>10</sup> Γνωρίζει ἤδη τὴ Θεσσαλονικὴ σάν ἀρχηγὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ. Ἔχει ἐργαστεῖ σάν ἀρχαιολόγος

στὴν ἰταλικὴ Σιένα καί τὸ Σπλιτ τῆς Γιουγκοσλαβίας, καί στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του θὰ ἀσχοληθεῖ συχνά μὲ τὸν πολεοδομικὸ σχεδιασμὸ στὶς γαλλικῆς ἀποικιακῆς πόλεις (Πινόμ Πένχ, Σαϊγκόν, Χαϊφόνγκ, Ἀνσί).

Τὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Hébrard (χάρτης 1) προβλέπει τὴ διάνοιξη μεγάλων λεωφόρων καλὰ εὐθυγραμμισμένων, μὲ πανομοιότυπες προσόψεις καί στοῆς ἔτσι, ὥστε νὰ σχηματίζονται εὐγενεῖς καί μονότονες προοπτικῆς. Τὰ ἱστορικὰ μνημεῖα διατηροῦνται, καί προβλέπεται ἡ δέσμευση τῆς γῆς γιὰ τίς δημόσιες χρήσεις. Γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης προβλέπεται ἡ δημιουργία πάρκων, κηπουρῶλων καί ἔργατικῶν συνοικισμῶν, σύμφωνα μὲ τὰ πολεοδομικὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς. Τὸ σχέδιο τῆς νέας Θεσσαλονικῆς θεσμοποιεῖ γιὰ πρώτη φορά τὸν κοινωνικὸ καί τεχνικὸ διαχωρισμὸ στὸ χῶρο (zoning). Βέβαια ἡ πολεοδομικὴ πολιτικὴ δὲν καθορίζεται ἀπὸ τὸ σχεδιαστὴ ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συνδυασμένη δράση πολλῶν παραγόντων. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ μᾶς ἐκπλήσσουν καθόλου οἱ διαδοχικῆς ἀναθεωρήσεις τῶν ἀρχικῶν σχεδίων κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἰδιοκτητῶν τῆς γῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τοῦ πλάτους τῶν δρόμων, τὴν ἐξαφάνιση τοῦ πρασίνου καί τὸν περιορισμὸ τῶν περιοχῶν δημόσιας χρήσης. Μιὰ ἀπὸ τίς σημαντικῆς συνέπειες τοῦ σχεδίου εἶναι ὅτι ἀρχίζει ἡ μετακίνηση τῶν προλεταριακῶν μαζῶν ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης πρὸς τὴν περιφέρεια.

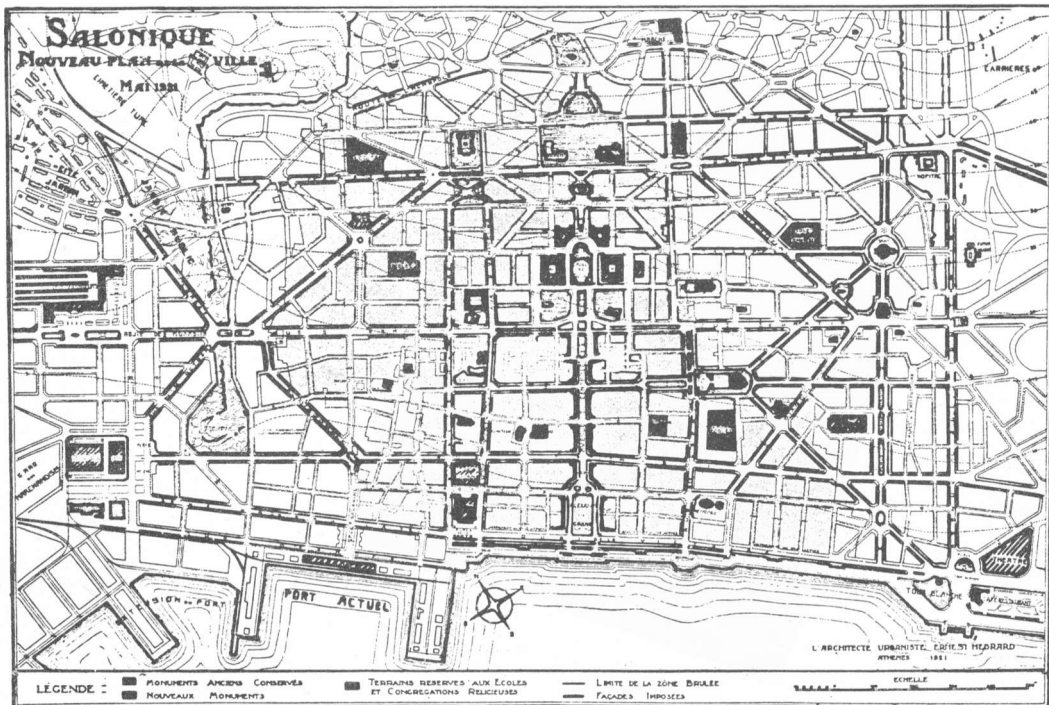
Τὴν τάση γιὰ ἐξάπλωση τῆς πόλης πρὸς τὴν περιφέρεια ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει ἕνα ἄλλο σημαντικό πολιτικὸ γεγονός, ἡ μικρασιατικὴ καταστροφή. Μετὰ τὸ 1922 καί τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῆς Λοζάννης, 1.500.000 πρόσφυγες φτάνουν στὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς δημιουργοῦν τοὺς προσφυγικὸς τους συνοικισμοὺς γύρω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ εἰκόνα τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1926 μᾶς δίνει ὁ χάρτης 2, πού βασίζεται στὰ στοιχεία τῆς μελέτης τῶν Μ. Μαραβελάκη, Α. Βακαλόπουλου, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*.<sup>11</sup>

Ἡ πλειοψηφία τῶν προσφύγων ἦταν ἀγρότες στὴν παλιά τους διαμονή καί δὲν διέθεταν περιουσία. Ταυτόχρονα, στὶς νέες περιοχῆς πού ἐλευθερώθηκαν μὲ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, κυριαρχεῖ ἡ μεγάλῃ ἔγγεια ἰδιοκτησία. Μπροστὰ στὴν ἐκρηκτικὴ κατάσταση πού δημιουργεῖ ἡ ἀφιξη τῶν προσφύγων καί στὴ λαϊκὴ κινητοποίηση, ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση εἶναι ἀναπόφευκτη. Μιὰ σειρά ἀπὸ νόμους διευκολύνει τὴν ἀπαλλοτρίωση καί τὴ διανομὴ τῆς γῆς. Οἱ ἀγροτικοὶ κληροὶ πού μοιράζονται εἶναι μικροί, κι αὐτὸ, σὲ

9. Τὰ στοιχεία προέρχονται ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Χ. Τσιλαλή, «Βενιζέλος-Παπαναστασίου καί τὸ σχέδιο τῆς νέας Θεσσαλονίκης», *Τὸ Βήμα*, 2-11-1975.

10. Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ernest Hébrard, βλέπε Χ. Τσιλαλή, «Ernest Hébrard, ἕνα ὄνομα συνδεδεμένο μὲ τὴν Ἑλλάδα», *Ζυγός*, Μάρτης-Ἀπρίλιος 1976, σελ. 70-75.

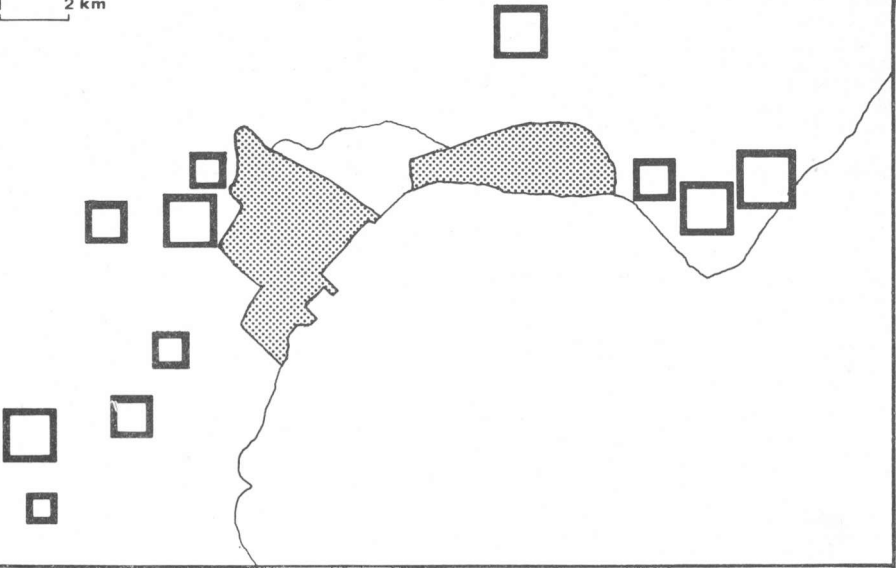
11. Μ. Μαραβελάκη, Α. Βακαλόπουλος, *Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονικὴ, ΕΜΣ, 1955.



**2**

**1926: ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΕΓΚΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ**  
(σύμφωνα με την κατάσταση του γεωργικού γραφείου εποίκισης)

0 1 2 km



συνδυασμό μέ τίς χαμηλές τιμές τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, προκαλεῖ τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀγροτικῆς ἐξόδου. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά δημιουργεῖται μιά σημαντική τάξη μικρῶν καί μεσαίων ἰδιοκτητῶν γῆς, πού διαμορφώνει μιά ἰδιαίτερη συνείδηση καί ἀρχίζει νά παίξει σημαντικό πολιτικό ρόλο.

Μέσα στό νομό Θεσσαλονίκης, μέ τήν ἀφίξη τῶν προσφύγων, δημιουργοῦνται γύρω στούς 75 νέοι προσφυγικοί συνοικισμοί. Πολύ κοντά στήν πόλη κτίζονται οἱ συνοικισμοί: Καλαμαριά, Ἄρετσοῦ, Κουρί, Κατιρλί, Πανόραμα, Βάρνα, Πολίχνη, Εὐκαρπία, Ἀμπελόκηποι, Μαινεμένη, Κορδελιό. Γρήγορα οἱ συνοικισμοί αὐτοί ἀρχίζουν νά χάνουν τόν ἀγροτικό τους χαρακτήρα καί μεταβάλλονται σέ τμήματα τῶν πολεοδομικῶν συγκροτημάτων τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ κάτοικοί τους ἀποτελοῦν στήν οὐσία ἕνα σημαντικό ἀπόθεμα ἐργατικό δυναμικό, μέ συνέπεια τήν ἐμφάνιση σημαντικῆς ἀνεργίας. Τό εἰσοδήμα τῶν ἐργατῶν πλησιάζει τό ελάχιστο ὄριο διαβίωσης, ἐνῶ τά πλοῦτή συγκεντρῶνται στά χέρια τῆς μειοψηφίας.

Ἡ κοινωνική διαίρεση τοῦ χώρου γίνεται τώρα πῶς ἄμεσα φανερό. Ἡ ἄστικη τάξη συγκεντρῶνεται στό κέντρο τῆς πόλης καί στίς παραλιακές περιοχές, ἐνῶ τό προλεταριάτο ἀποθεῖται στίς περιφερειακές γειτονιές. Τό 1928 ὁ πληθυσμός φτάνει τίς 220.000.<sup>12</sup> Τά σχέδια τοῦ Hébrard ἀναθεωροῦνται καί ἀναπτύσσονται πρός τήν περιφέρεια. Τήν περίοδο αὐτή ὅμως ἐμφανίζονται καί οἱ πρώτες «ἀναρχικές» ἐπεκτάσεις τῆς πόλης. Οἱ σκηνές καί οἱ παράγκες τῶν προσφυγικῶν ἐγκαταστάσεων δίνουν τή θέση τους στίς αὐθαίρετες κατοικίες τῶν ἀγροτομεταναστῶν. Ἀλλά ἡ ἀστικοποίηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους χαρακτηρίζει κυρίως τή σύγχρονη μεταπολεμική περίοδο. Τό 1940 τό πολεοδομικό συγκρότημα τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει 280.000 κατοίκους<sup>13</sup> καί ἀπλώνεται σέ μιά ἔκταση 2.000 ἑκταρίων.

### 3. ἡ σύγχρονη πόλη

Στή δεκαετία 1940-1950, μέ τίς διαδοχικές καταστροφές τοῦ παγκοσμίου πολέμου, τῆς γερμανικῆς κατοχῆς καί τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐπιταχύνεται ἡ μεταβολή τῆς οἰκολογικῆς ἰσορροπίας στόν ἑλληνικό χώρο καί προκαλοῦνται σημαντικές μετακινήσεις τοῦ πληθυσμοῦ ἰδίως πολιτικούς λόγους. Μετά τίς διώξεις τῶν Ἑβραίων ἀπό τοὺς Γερμανοὺς ἀλλοιώνεται καί ἡ φυλετική σύνθεση τῶν κατοίκων τῆς πόλης. Στήν ἀπογραφὴ τοῦ 1951 ἡ Θεσσαλονίκη ἔχει 302.635 κατοίκους.<sup>14</sup>

Στή μεταπολεμική περίοδο προχωρεῖ καί ἡ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας στό καπιταλιστικό σύστημα. Οἱ ἀγρότες πού ἔγιναν μετά ἀπό τήν ἀγροτική μεταρρύθμιση ἰδιοκτήτες μικρῶν κλήρων ἀποτελοῦν μιά φτωχὴ τάξη ἐξαρτημένη ἀπό τοὺς ἐμπόρους καί τίς τράπεζες. Ἡ ἀνεπάρκεια τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος, σέ συνδυασμό μέ τήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας, πού ὀφείλεται στήν ἐκμηχάνιση τῆς γεωργίας, στίς ἀρδεύσεις καί στήν ἐπέκταση τῆς μονοκαλλιέργειας, δημιουργοῦν ἕνα σχετικό ὑπερπληθυσμό στήν ὑπαίθρο. Οἱ διαστάσεις τοῦ φαινομένου φανερόνται, ὅταν ἡ ἀγροτιά μπαίνει στό κύκλωμα τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων καί στρέφεται πρός τή ζωὴ τῆς πόλης ἐγκαταλείποντας τήν κλειστὴ οἰκονομία αὐτοκατανάλωσης τοῦ χωριοῦ.

Ἡ ἐσωτερικὴ μετανάστευση εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀντίθεσης ἀνάμεσα στήν πόλη καί στό χωριό. πού τὴ σύγχρονη περίοδο συνδέεται μέ τήν ἀλληλεξάρτηση ἀνάμεσα τῶν ἀγροτικῶν καπιταλισμῶ καί τῶν καπιταλισμῶ τῆς πόλης, πού στίς περιφερειακές χώρες δέν συνδέεται ἀναγκαστικά μέ τήν ἐκβιομηχάνιση. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ εἶναι ὅτι τὴ νέα αὐτὴ φάση ἔχουμε ἀντίθεση πόλης-υπαίθρου στό ἐσωτερικό τοῦ βασικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἐνῶ στή φάση τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης πού ἐξετάστηκε ἀρχικὰ ὑπῆρχε ἀντίθεση ἀνάμεσα σέ διάφορους τρόπους παραγωγῆς.

Ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πόλος ἑλλξης τοῦ πληθυσμοῦ στόν ἑλληνικό βορρᾶ καί διατηρεῖ μιά καθαρή περιφερειακὴ λειτουργία σέ ἀντίθεση μέ τήν ἑλλξη τῆς Ἀθήνας πού ἐπεκτείνεται σ' ὅλο τὸν ἑλληνικό χώρο. Σύμφωνα μέ στοιχεῖα τοῦ ΚΕΠΕ τοῦ 1961,<sup>15</sup> οἱ ἐσωτερικοὶ μετανάστες πρός τὴ Θεσσαλονικὴ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τό ἐσωτερικό τοῦ νομοῦ τῆς καί ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς νομούς Σερρῶν, Δράμας, Χαλκιδικῆς, Κιλκίς, Πέλλης, Ἡμαθίας, Πιερίας καί Κοζάνης (χάρτης 3). Ὁ πληθυσμὸς τῆς πόλης, πού ἦταν τό 1951 302.635 κάτοικοι, φτάνει τοὺς 380.648 κατοίκους τό 1961 καί τοὺς 557.370 τό 1971, χρονιά τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς.<sup>16</sup>

Ἡ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ δέν κατανέμεται ὁμοίομορφα στό χώρο τῆς πόλης. Ὁ πληθυσμὸς συγκεντρῶνεται βασικά στοὺς περιφερειακοὺς δήμους καί τίς κοινότητες πού παρουσιάζουν ποσοστά αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ γύρω σὴν 200% μέσα σέ 10 χρόνια. Ταυτόχρονα, μέ τὴν ἄνιση ἀνάπτυξη τοῦ κέντρου καί τῆς περιφέρειας τῆς πόλης, φαίνεται καί μιά ἄλλη τάση, ἡ ἐγκατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ στά θόρεια προάστεια, πού ὀφείλεται βασικά στήν συγκέντρωση τῆς βιομηχανι-

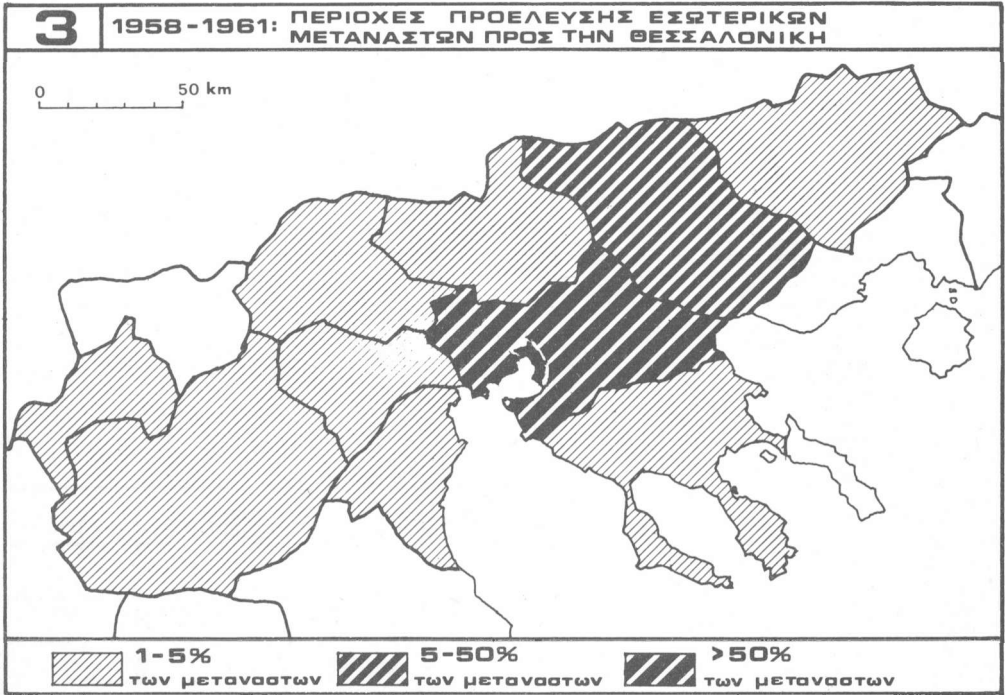
12. Πηγή ΕΣΥΕ, ἐπίσημες ἀπογραφές.

13. Πηγή ΕΣΥΕ.

14. Πηγή ΕΣΥΕ.

15. ΚΕΠΕ, Ἐθνικὸν δίκτυον ἀστικῶν κέντρων, Ἀθήνα, 1967.

16. Πηγή ΕΣΥΕ, ἀπογραφές 1951, 1961, 1971.



κής και βιοτεχνικής δραστηριότητας στην βόρεια έξοδο της πόλης. Οι χάρτες 4 και 5 δείχνουν με εποπτικό τρόπο αυτή την τάση ανάπτυξης της περιφέρειας της πόλης.

Γιά να γίνει πιο εύκολα κατανοητή η οργάνωση του χώρου της σύγχρονης Θεσσαλονίκης πρέπει να εξεταστούν οι κύριες συνιστώσες της διαδικασίας της άστικοποίησης. Όπως έχουμε αναφέρει κι άλλο, <sup>17</sup> σε μία σωστή διερεύνηση της οργάνωσης και της διαίρεσης του χώρου σε μία συγκεκριμένη στιγμή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, πρέπει να εξεταστεί πρώτα-πρώτα η *χρήση του χώρου κατά την διαδικασία της παραγωγής*. Η βιομηχανία της Θεσσαλονίκης κρατά τον καθαρά τοπικό της χαρακτήρα ως την δεκαετία του 1960. Αποτελείται κυρίως από μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις με περιορισμένο κεφάλαιο, που προσανατολίζονται συχνά στην παραγωγή καταναλωτι-

κών αγαθών. Η δημιουργία όμως μιας δεξαμενής εργατικού δυναμικού από τη μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού προς την πόλη προσελκύει το μονοπωλιακό κεφάλαιο. Η μαζική εισοδος του ξένου ιδιωτικού κεφαλαίου μετά το 1964 μεταμορφώνει την οικονομία της περιοχής. Η πιο μεγάλη επένδυση είναι του συγκροτήματος Esso Pappas. Κατασκευάζεται διυλιστήριο πετρελαίου, εργοστάσιο χημικών υλών (Ethyl-Hellas), και σύντομα ακολουθούν άλλες μεγάλες επενδύσεις (Hellenic Steel, Balkan Export, Siemens, τσιμέντα Τιτάν, κλπ.). Παρά τις ποσοτικές αυτές επενδύσεις, που στην ουσία δίνουν στην οικονομία της περιοχής νεοαποικιακό χαρακτήρα, δεν αξιάνονται σημαντικά οι βιομηχανικές απασχολήσεις. Αυτό οφείλεται κυρίως στη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων έντασης κεφαλαίου κι όχι εργασίας. Έτσι, σύμφωνα με στοιχεία της ΥΣΑΠ, <sup>18</sup> το 1973 υπάρ-

17. Ν. Καλογήρου, «Χώρος και παραγωγική διαδικασία». Οικονομικός Ταχυδρόμος, 9 Σεπτέμβρη 1976, σελ. 15.

18. ΥΣΑΠ, Ειδικών Μητρώων βιομηχανιών-βιοτεχνιών Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 1973, πίνακας 2.

4

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ 1951-1961



ποσοστο αυξησης



&lt; 25%



25-49,9%



50-99,9%



100-275%

5

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΜΕΤΑΞΥ 1961-1971



ποσοστο αυξησης



&lt; 25%



25-49,9%



50-99,9%



100-194%



χουν 70.539 εργαζόμενοι στη βιομηχανία στό νομό Θεσσαλονίκης. Και σήμερα, όπως στις αρχές του αιώνα, η επεξεργασία του καπνού είναι η κυριότερη πηγή βιομηχανικής απασχόλησης και δίνει δουλειά σε 8.969 άτομα. Ακολουθούν οι κλάδοι των υφαντικών βιομηχανιών με 5.311 απασχολούμενους, των βιομηχανικών ειδών διατροφής με 4.743 απασχολούμενους, των βιομηχανικών ύποδημάτων, ένδυμάτων και άλλων ειδών από ύφασμα με 2.954 απασχολούμενους.

Η χωροθέτηση των νέων βιομηχανικών καταστημάτων επιτείνει την ανισότητα ανάμεσα στο θόρυβο και στο νότιο τμήμα της πόλης. Όλες σχεδόν οι νέες μονάδες θρίσκονται κοντά στην παλιά Έθνική οδό προς την Άθήνα και τη Δυτική Μακεδονία, επειδή η περιοχή συνδυάζει καλό οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο και κυρίως πολλούς εργάτες με χαμηλό ήμερομισθίο, που αποτελεί και τη μόνη πηγή εκμετάλλευσης και κέρδους στη διάρκεια της διαδικασίας εξαγωγής της υπεραξίας. Στην ίδια περιοχή κοντά στη Σίνδο βρίσκεται και η μόνη προγραμματισμένη βιομηχανική ζώνη.

Σύμφωνα με τη θεωρία της «οικονομικής βάσης»,<sup>19</sup> μέσα στο χώρο της πόλης πρέπει να διακρίνονται μερικές δυναμικές δραστηριότητες από άλλες περισσότερο παθητικές. Οι «βασικές» δραστηριότητες σχετίζονται με την εξαγωγή προϊόντων και υπηρεσιών έξω από την περιοχή της πόλης, ενώ οι μη βασικές δραστηριότητες άφροουν την εξυπηρέτηση των αναγκών των κατοίκων της πόλης. Είναι φανερό ότι βασική προϋπόθεση μιάς πραγματικής περιφερειακής ανάπτυξης, σύμφωνα με τη θεωρία της οικονομικής βάσης, είναι η ενίσχυση της εξαγωγικής βιομηχανίας. Έκείνο που πρέπει να εξεταστεί στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης είναι αν η μαζική εγκατάσταση των ξένων μονοπωλιακών συγκροτημάτων συντελεί πραγματικά στην ανάπτυξη της περιοχής.

Στά αναπτυγμένα καπιταλιστικά κέντρα βλέπουμε σήμερα τον πληθυσμό να αποκτά συνείδηση του τεράστιου κοινωνικού κόστους από την «υποβάθμιση» του περιβάλλοντος που προκαλούν οι βαρείες βιομηχανίες. Κατά συνέπεια, το πραγματικό κόστος της ανάπτυξης παρουσιάζεται υψωμένο, γιατί χρειάζονται πρόσθετα κεφάλαια για τον περιορισμό της μόλυνσης και την εξεύρεση εργατών που να δέχονται να εκτελέσουν τις βαρείες ή ανθυγιεινές εργασίες. Υπάρχει λοιπόν μία ισχυρή τάση για τη μεταφορά στην περιφέρεια της χώρας ή σε λιγότερο αναπτυγμένες χώρες ενός ορισμένου αριθμού βιομηχανιών. Σ' αυτά τα πλαίσια πρέπει να τοποθετηθεί η περιορισμένη

έκβιομηχάνιση της Θεσσαλονίκης των τελευταίων χρόνων. Η επιστημονική επανάσταση έχει μεταθέσει το κέντρο βάρους από τις «παραδοσιακές» βιομηχανικές δραστηριότητες (σιδηροουργία, πετροχημικά, μηχανική) προς νέες βιομηχανικές δραστηριότητες (άτομική ενέργεια, αεροναυτική, ηλεκτρονική). Αυτές οι νέες δραστηριότητες παρουσιάζουν μία διαφορετική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, δηλαδή με την αυτοματοποίηση απελευθερώνουν το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό αλλά απαιτούν εξαιρετικά ειδικευμένο επιστημονικό προσωπικό. Η συνέπεια αυτής της διαδικασίας είναι μία νέα άνιση κοινωνική διαίρεση του χώρου με την συγκεντρωση στα κυρίαρχα καπιταλιστικά κέντρα των υπερσύγχρονων βιομηχανιών και των κέντρων επιστημονικής και τεχνολογικής έρευνας, και την εγκατάσταση στην περιφέρεια των παραδοσιακών βιομηχανιών, που άλλοτε θρίσκονται στο κέντρο.

Έκτος από την άμεση χρήση του χώρου κατά τη διαδικασία της παραγωγής, πρέπει να εξεταστεί και η χρήση του χώρου για την απλή και διευρυνόμενη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.<sup>20</sup> Στη μεταπολεμική περίοδο η ανάπτυξη των περιοχών κατοικίας γίνεται χωρίς πρόγραμμα. Ένώ η οργανωμένη πολεοδομική πολιτική καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη μορφή του κέντρου της πόλης και άργότερα τις περιοχές εγκατάστασης των προσφύγων, τα μεταπολεμικά χρόνια η έσωτερική μετανάστευση δημιουργεί έντονο πρόβλημα στέγης. Οι μετανάστες της πόλης στεγάζονται σε αθθαίρετοι οικισμούς. Το φαινόμενο της αθθαίρετης δόμησης οφείλεται εν μέρει στην αδυναμία του κράτους στην τωρινή φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης να αναλάβει τη δαπάνη μιάς άνετης και υγιεινής λαϊκής κατοικίας. Η οργανωμένη κρατική δόμηση δεν καλύπτει παρά μόνο ένα μικρό ποσοστό με τις εργατικές κατοικίες και τα προγράμματα στέγασης των παρατηματούχων και των προσφύγων. Στην πραγματικότητα ο βασικός τρόπος δόμησης είναι η στέγαση σε ιδιωτικές πολυκατοικίες. Η ανεπάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης χαρακτηρίζει αυτό το είδος αστικοποίησης.<sup>21</sup> Η οικονομία της πόλης στην Ελλάδα, όπως σημειώνει κι ο Henri Lefebvre,<sup>21</sup> εξαρτάται στενά από το ακόλουθο κύκλωμα: κερδοσκοπία πάνω στην αστική γη, «δημιουργία» κεφαλαίων μ' αυτό τον τρόπο, επένδυση αυτών των κεφαλαίων στην κατασκευή, κ.ο.κ. Ευάισθητο κύκλωμα, που μπορεί άπο στιγμή σε στιγμή να σπάσει και που καθορίζει ένα χαρακτηριστικό τύπο αστικοποίησης με αδύνατη έκβιομη-

19. Βλέπε σχετικά: A. Bailly, *L'organisation urbaine*, Paris, CRU, 1975, σελ. 73-101.

20. Για τους όρισμούς των εννοιών, βλέπε N. Καλογήρου, «Χώρος και παραγωγική διαδικασία», ό.π.

21. H. Lefebvre, *Le droit à la ville*, Paris, Anthropos, 1968, σελ. 18.

χάνιση ἀλλά μέ γρήγορη ἐπέκταση τῆς πόλης.

Ἡ ἐπίσημη πολεοδομική πολιτική εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη. Ἡ χωροταξική μελέτη τοῦ καθηγητῆ Γιάννη Τριανταφυλλίδη παραμένει ἀνεφάρμοστη δέκα χρόνια μετά τή σύνταξή της. Ἡ μόνη ἐπέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ εἶναι ἡ διευθέτηση τοῦ χώρου γιά τήν κυκλοφορία καί τήν ἀξιοποίηση τοῦ κεφαλαίου μέ τή χρηματοδότηση ἔργων ὑποδομῆς. Ἡ ἐξαγωγή τῆς ὑπεραξίας στή σημερινή φάση τοῦ καπιταλισμοῦ δέν ἔχει αὐτόματο χαρακτήρα. Γιά τή διαχείριση τῆς παραγωγῆς τοῦ χώρου εἶναι ἀναγκαῖες οἱ διοικητικές λειτουργίες, τά ἔργα κυκλοφορίας, ἀκόμη καί οἱ ἐγκυβερνητικές καταστάσεις τοῦ πολιτιστικοῦ χώρου (σχολεῖα, πνευματικά κέντρα), πού συμβάλλουν στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις. Στή σύγχρονη φάση, ὅλες σχεδόν τίς λειτουργίες διαχείρισης τῆς παραγωγῆς τοῦ χώρου ἔχει ἀναλάβει ὁ κρατικός μηχανισμός μέ τίς δημόσιες ὑπηρεσίες καί σέ μικρότερο βαθμό ἡ τοπική αὐτοδιοίκηση

πού παραμένει ἐξαρτημένη ἀπό τήν κεντρική διοίκηση.

Τελειώνοντας τήν ἐπισκόπηση τῆς ἀστικοποίησης καί τῆς πολεοδομικῆς πολιτικῆς στήν περιοχή τῆς Θεσσαλονίκης ἐπισημαίνουμε ὅτι ἡ διαλεκτική θεώρηση τοῦ φαινομένου πού ἐπιχειρήθηκε ἔχει τό προτέρημα τῆς συσχέτισης τῶν συγκεκριμένων γεγονότων μέ τό γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο. Δέν ὑπάρχει πραγματική ἀντίθεση ἀνάμεσα στόν καπιταλιστικό σχεδιασμό καί τήν πολεοδομική «ἀναρχία», ὅταν ἡ διαδικασία τῆς ἀστικοποίησης ἐξετάζεται στό φῶς τῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς σημασίας της. Ἐτσι ἡ τάξη καί ἡ ἀταξία παύουν νά εἶναι ἀντίθετες, καί ἡ αὐστηρή γεωμετρικότητα τῶν σχεδίων τοῦ Hébrard μέ τίς ὁμοίομορφες προσόψεις καί τήν ἀνάδειξη τῆς προοπτικῆς ὑπακούει στήν ἴδια λογική τῆς καπιταλιστικῆς χρήσης τοῦ χώρου μέ τίς φαινομενικά τυχαῖες κι ἄμορφες συσσωρεύσεις τῶν σπιτιῶν στίς γειτονίες τῶν αὐθαιρέτων.